

MICHAŁ SŁOMSKI

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

SIEĆ MIAST KOŚCIELNYCH ZIEM POLSKICH KORONY W XVI WIEKU. PRZYCZYNEK DO PROBLEMATYKI¹

Zarys treści: Artykuł dotyczy zagadnienia sieci miast, które w XVI w. należały do instytucji kościelnych z ziem polskich. Omówione zostały kwestie własnościowe, udanych i nieudanych inicjatyw lokacyjnych w XVI w. oraz uwarunkowania wpływające (lub nie) na rozwój i znaczenie ośrodków miejskich. W aneksie wypisano wszystkie miasta należące do instytucji kościelnych wedle stanu z około 1600 r. wraz z podziałem na konkretne instytucje. Załączono także dwie mapy ukazujące własność kościelną pod koniec XVI w. na terenie wszystkich ziem polskich Korony oraz w Wielkopolsce.

The content outline: The paper focuses on the issue of towns in the Polish territory which belonged to ecclesiastical institutions in the 16th century. It discusses the matters of ownership, successful and failed foundation initiatives in the 16th century, and conditions influencing (or not) the development and importance of urban centres. The Annex to this paper contains a list of all ecclesiastical towns as of ca. 1600, sorted by the institution they belonged to. Two maps annexed to the paper present, respectively, ecclesiastical property in the entire territory of the Crown at the end of the 16th century and ecclesiastical property in Greater Poland in the same period.

Słowa kluczowe: sieć miejska, Kościół, miasto, biskup, klasztor, katedra, kolegiata

Keywords: urban network, the Church, town, bishop, monastery, cathedral, collegiate church

Nie powstało do tej pory opracowanie sieci miast kościelnych w Koronie w XVI w. Pisano o nich zazwyczaj na marginesie całościowych ujęć

---

¹ W publikacji wykorzystano materiały zebrane podczas realizacji projektu „Atlas historyczny Polski. Wielkopolska w drugiej połowie XVI w.” (11H 11 004080) finansowanego z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

dotyczących sieci miejskich poszczególnych obszarów dawnej Polski². Wyjątkowo jedynie zwracano uwagę na miasta należące do instytucji kościelnych jednego, określonego typu³. Niniejszy tekst będzie jedynie przyczynkiem do obszernego zagadnienia funkcjonującej na ziemiach polskich Korony sieci miast należących do instytucji kościelnych w XVI w.⁴ Z racji szerokiego zakresu geograficznego będę się wspierał przede wszystkim ustaleniami literatury, gdyż podjęcie dokładniejszych badań wymaga bardziej szczegółowych studiów nad każdym z miast oraz nad rozwojem sieci miejskiej XVI-wiecznego państwa polskiego. Z jednej strony będę chciał przyrzeć się stanowi liczbowemu miast kościelnych, uwzględnić dynamikę zmian i rozwoju tej kategorii własności, skrótowo przekazując informacje o inicjatywach lokacyjnych poszczególnych instytucji oraz o ewentualnych zamianach bądź zakupach miast. Nieco ogólniejsze wiadomości prezentuję w części drugiej tekstu, w której podejmuję próby obserwacji pewnych zjawisk – wielkości miast czy czynników decydujących o przedsięwzięciu działań zmierzających do założenia nowych ośrodków. W końcu, bardzo krótko, postaram się uytuować omawiane miasta na tle ziemskich majątków kościelnych⁵.

---

² Zob. nr KHKM poświęcony sieci miejskiej na ziemiach polskich w XIII–XVII w. (t. 28, 1980, nr 3) czy monografie poszczególnych regionów bądź dzielnic.

³ D. Karczewski, *Rozwój sieci miast klasztornych w Polsce do połowy XVI wieku*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 137–150.

⁴ W czasie konferencji starałem się przedstawić miasto kościelne jako centrum klucza dóbr. Temat jednak okazał się zbyt obszerny, by zaprezentować go w komunikacie. Tematyka niniejszej pracy została ograniczona do przedstawienia sieci miast kościelnych na ziemiach polskich w XVI w. W swoich rozważaniach pomiąłem Warmię, stanowiącą dominium biskupów warmińskich oraz tamtejszej kapituły katedralnej: Barczewo, Biskupiec, Bisztynek, Braniewo-Stare Miasto, Braniewo-Nowe Miasto, Dobre Miasto, Frombork, Jeziorany, Lidzbark, Olsztyn, Orneta, Pieniężno, Reszel; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 256–269. Pominięcie Warmii wynika z metodologii prac nad Atlasem historycznym Polski – została ona pominięta przez M. Biskupa z powodu niedostatecznej podstawy źródłowej, służącej do zrekonstruowania osadnictwa na tym terenie w drugiej połowie XVI w.; *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, współpr. L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Seria B: Mapy Przeglądowe, 1), s. 10.

⁵ Uzupełnieniem treści prezentowanych w artykule będzie publikacja materiałów statystycznych do miast wielkopolskich w XVI w. w formie przestrzennej bazy danych na witrynie Atlasfontium.pl.

Pod koniec XVI w. na terenie ziem polskich Korony wyłączną własność kościelną stanowiło 101 miast⁶. Cztery miasta podzielone były między dwie instytucje kościelne: Czerwińsk (tamtejszy klasztor Kanoników Regularnych i biskup płocki), Skarbimierz (kolegium wikariuszy katedry krakowskiej i prepozyt skarbimierski), Skrzynno (cystersi sulejowscy i pleban skrzynecki⁷) oraz podgnieźnieńskie Grzybowo (gnieźnieńskie klasztory Bożogrobców i Klarysek⁸). Własnością trzech innych miast – Nasielska, Jędrzejewa i Toporowa – instytucje kościelne dzieliły się ze szlachcą⁹.

---

⁶ W analizie pominąłem podpoznańskie Piotrowo, należące do poznańskiej kapituły katedralnej. Pierwsze określenie Piotrowa mianem *oppidum* pochodzi z 1584 r., ze źródła wytworzonego przez kancelarię kapituły poznańskiej, przywilej lokacyjny miasta wystawiony został w 1602 r. Wydaje się, że określenie Piotrowa miastem wynikało z ogólnego rozwoju całej aglomeracji poznańskiej w drugiej połowie XVI w. W tym okresie Piotrowo stanowiło jeszcze raczej przedmieście Poznania niż osobną jednostkę miejską. Kwestia ta wymaga jednak dokładniejszych badań; zob. Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 9 i przyp. 39, s. 12, gdzie inne wzmianki źródłowe o Piotrowie ze źródeł kapituły poznańskiej.

⁷ Feliks Kiryk (tenże, *Skrzynno Opackie i Skrzynno Plebańskie – miasta bliźniacze i konkurencyjne (XIII–XVIII wiek)*, w: *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesno nowożytnych*, t. 1, red. W. Bukowski, T. Jurek, Kraków 2012, s. 597–627) traktuje obie części Skrzynna jako odrębne jednostki osadnicze.

⁸ D. Karczewski, dz. cyt., s. 139–140.

⁹ Przynależność własnościową miast i osad opracowano na podstawie: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. I. Rozmieszczenie własności ziemskiej, II. Sieć parafialna*, Toruń 1955; M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, Toruń 1957; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, współpr. M. Grzegorz, red. M. Biskup, Wrocław 1971; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964; tenże, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. I. Podziały administracyjne, II. Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1967; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1895 (*Źródła Dziejowe*, 16), s. 126–133, 316–317, 394–396, 406–408; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 1973 (*Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku*, 7); *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971; *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, z. 1–2, Wrocław 1980–1981, z. 3–4, Warszawa 1998–2000; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, do druku przyg. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013; *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (*Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku*, 3); W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej*

Tabela 1 zawiera informacje o liczbie miast kościelnych w granicach poszczególnych województw Korony w drugiej połowie XVI w. oraz ich procentowym udziale w sieci miejskiej tych jednostek administracyjnych.

Najwięcej miast kościelnych w tym okresie było na terenie woj. sandomierskiego. W jego granicach znajdowało się 25 ośrodków. Więcej niż 10 istniało w woj. kaliskim (14,5), poznańskim (13), krakowskim (11) i mazowieckim (10,5). Kilka leżało w woj. sieradzkim z ziemią wieluńską (7,5), rawskim (5), chełmińskim i łęczyckim (po 4), w woj. brzeskim kujawskim i na terenie księstwa siewierskiego (po 3), 2 na terenie woj. inowrocławskiego i lubelskiego, 1 w ziemi dobrzyńskiej i woj. płockim. Poza woj. chełmińskim brakuje miejskich ośrodków kościelnych w pozostałych województwach Prus Królewskich – pomorskim i malborskim¹⁰ (poza Warmią) oraz na terenie przyłączonego w 1569 r. Podlasia.

---

połowie XVI wieku, red. W. Pałucki, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 2), s. 91–94; A. Dunin-Wąsowicz, *Większe kompleksy dóbr w posiadaniu instytucji kościelnych w woj. sandomierskim w ostatniej ćwierci XVI w.*, w: tamże, s. 112–113; K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli i Aneks II. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 1), s. 83–94, 100–106; K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli i Aneks II: Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI wieku*, w: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. S. Trawkowski, cz. 2: *Komentarze. Indeksy*, Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 5), s. 58–64, 67–70; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 2: *Podlasie*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909 (Źródła Dziejowe, 17/2), Warszawa 1909, s. 122–125; A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundiów biskupstwa poznańskiego w XVI do XVIII wieku*, Poznań 1960; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976; U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Leszczyński” 1, 1976, s. 207–320; też, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiatach poznańskim i waleckim w drugiej połowie XVI wieku*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 17, 1989, z. 1, s. 5–112; poszczególne tomy *Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1, oprac. S. Chmielewski, K. Górską-Gołąska, J. Luciński, Wrocław 1982–1987.

¹⁰ W sytuacji tej trzeba widzieć efekt polityki miejskiej książąt pomorskich i – przede wszystkim – Krzyżaków oraz stosunku tych ostatnich do instytucji kościelnych posiadających dobra na terenie Pomorza Gdańskiego; zob.: T. Lalik, *Regale targowe książąt wschodniopomorskich w XII–XIII w.*, PH, t. 56, 1965, s. 184–189, 193–196; M. Biskup, *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.*, KHKM, t. 28, 1980,

Tabela 1. Liczba miast kościelnych w porównaniu do liczby miast królewskich i szlacheckich i procentowy ich udział w całej sieci miejskiej na ziemiach polskich Korony w drugiej połowie XVI w.

Województwo	Liczba miast według charakteru własności			wszystkie miasta	procentowy udział w sieci miejskiej
	królewskie	szlacheckie	duchowne		
krakowskie	40	22	11	73	15
siewierskie	0	0	3	3	100
sandomierskie	20	57	25	102	24,5
lubelskie	9	25	2	36	5
łęczyckie	6	17	4	27	15
sieradzkie	16	21,5	7,5	45	17
rawskie	10	8	5	23	22
płockie	4	11	1	16	6
mazowieckie	36	21,5	10,5	68	15
poznańskie	15	38	13	66	20
kaliskie	18	61,5	14,5	94	15
inowrocławskie	6	2	2	10	20
brzeskie kujawskie	7	3	3	13	23
ziemia dobrzyńska	5	1	1	7	14
chełmińskie	10	0	4	14	28,5
pomorskie	15	0	0	15	0
malborskie	5	0	0	5	0
podlaskie	12	16	0	28	0
Korona	234	304,5	106,5	645	16,5

Źródło: oprac. własne na podstawie danych znajdujących się na stronie Atlasfontium.pl.

Gdy jednak porównać procentowy stosunek do pozostałych miast (królewskich i szlacheckich), znajdujących się w obrębie granic danej jednostki administracyjnej, to największy odsetek ośrodków kościelnych

nr 3, s. 401–412; tenże, *Średniowieczna sieć klasztorów w państwie zakonu krzyżackiego*, „Zapiski Historyczne” 64, 1999, z. 1, s. 54–56; M. Grzegorz, *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309–1454*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 164 i tab. 3; tenże, *Lokacja miast na Pomorzu Gdańskim w latach 1309–1454 na tle działalności politycznej i gospodarczej oraz administracyjnej zakonu krzyżackiego*, w: *W kręgu stanowych i kulturowych przeobrażeń Europy Północnej w XIV–XVIII wieku*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1988, s. 48–52. Warto zauważyć, że zorganizowane ostatecznie w 1243 r. biskupstwa pruskie posiadały własne ośrodki miejskie, które w większości znajdowały się na terenie podbijanych przez Krzyżaków Prus.

znajdował się na terenie woj. chełmińskiego¹¹. Na ogólną liczbę 14 miast 4 stanowiły własność kościelną, co daje współczynnik 28,5% chełmińskiej sieci miejskiej. Jednak woj. sandomierskie również miało wysoki współczynnik. Na tle 102 miast sandomierskie ośrodki kościelne stanowiły 24,5%. Odsetek równy 20% lub wyższy można znaleźć również w następujących województwach: brzeskim kujawskim (23%), rawskim (22%), poznańskim i inowrocławskim (po 20%). Ciekawie wypada porównanie ostatnich dwóch z wymienionych województw. Choć różnica w liczbie miast jest znaczna (13 w woj. poznańskim, 2 w inowrocławskim), to jednak rzadsza sieć miejska i mniejsza powierzchnia woj. inowrocławskiego powoduje, że współczynnik procentowy jest taki sam jak w rozleglejszym i lepiej zurbanizowanym poznańskim. Następne w kolejności, w zakresie 14–17%, były: woj. sieradzkie z ziemią wieluńską (17%), kaliskie, krakowskie, łęczyckie i mazowieckie (po 15%) i ziemia dobrzyńska (14%). Mały udział miast kościelnych był w woj. płockim i lubelskim, odpowiednio 6 i 5%.

Patrząc całościowo, miasta kościelne stanowiły blisko 17% wszystkich ośrodków pod koniec XVI w. (106,5 z 645 miast polskich), przy 36% miast królewskich i 47% szlacheckich.

Tabela 2 przedstawia stosunek własnościowy miast kościelnych. Zaznaczono w niej podział na własność biskupią, klasztorną, katedralną, kolegiacką i plebańską.

W rękach biskupów znajdowało się 51 miast i połowa kolejnego¹². Najwięcej, bo aż 13, stanowiło własność arcybiskupów gnieźnieńskich¹³. Niewiele mniej, bo 12, należało do biskupów krakowskich. 10 miast posiadali biskupi poznańscy, 6,5 – płoccy, 5 – włocławscy. Biskup chełmiński miał 3 miasta, po 1 zaś mieście biskupi chełmski¹⁴ i przemyski.

---

¹¹ Pomijam tu przypadek księstwa siewierskiego, w którym wszystkie 3 funkcjonujące tam miasta (Siewierz, Czelandź, Koziegłowy) stanowiły własność biskupów krakowskich.

¹² Na początku XVI w. swoje miasta posiadali również biskupi lubuscy, jednak do końca pierwszej dekady XVI w. miasta te zmieniły przynależność własnościową; zob. w dalszej części pracy.

¹³ Prawie przez cały XVI w. do arcybiskupów należało też miasto Kwieciszewo, przekazane w 1591 r. kapitule gnieźnieńskiego przez Stanisława Karnkowskiego (J. Topolski, *Rozwój latyfundium...*, s. 51, 104) – uwzględniając XVI w. przekrojowo, należy przyjąć, że arcybiskupi byli właścicielami 14 miast.

¹⁴ Do miast stanowiących własność kościelną wliczam Białą (Białą Rawska), od 1510 do 1600 r. znajdującą się z nadania Aleksandra Jagiellończyka w rękach biskupów chełmskich; A. Swieżawski, *Biała Rawska w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki” 14 (17), 1970, s. 380–381; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku...*, s. 93–94 i przyp. 34 na s. 94.

Tabela 2. Podział własnościowy miast pomiędzy instytucjami kościelnymi na ziemiach polskich Korony w XVI w.

Województwo	Własność miast według charakteru instytucji kościelnej					razem
	biskupstwa	kapituły katedralne	kapituły kolegiackie	klasztory	pleban	
krakowskie	3	0,5	0,5	7	0	11
sandomierskie	10	0	1	13,5	0,5	25
lubelskie	1	0	0	1	0	2
księstwo siewierskie	3	0	0	0	0	3
łęczyckie	3	0	0	1	0	4
sieradzkie	4	2,5	0	1	0	7,5
rawskie	3	0	0	2	0	5
płockie	1	0	0	0	0	1
mazowieckie	5,5	0	1	4	0	10,5
poznańskie	6	2	0	5	0	13
kaliskie	5	1,5	0	8	0	14,5
inowrocławskie	1	0	0	1	0	2
brzeskie kujawskie	2	0	0	1	0	3
ziemia dobrzyńska	1	0	0	0	0	1
chełmińskie	3	1	0	0	0	4
pomorskie	0	0	0	0	0	0
malborskie	0	0	0	0	0	0
podlaskie	0	0	0	0	0	0
Korona	51,5	7,5	2,5	44,5	0,5	106,5

Źródło: oprac. własne na podstawie danych znajdujących się na stronie Atlasfontium.pl.

Drugim w kolejności właścicielem miast były instytucje zakonne. Do 27 klasztorów należały 43 ośrodki (jeden podzielony między dwa zakony) oraz trzy części pozostałych. Aż 5 było własnością benedyktynów tynieckich. Dużo miast – 4 – stanowiło własność kanoników regularnych z Trzemeszna. Po 3 posiadali benedyktyni lubińscy i cystersi wąchoccy. Do cystersów sulejowskich należały 2 miasta i połowa kolejnego. Po 2 ośrodki były własnością 5 klasztorów: benedyktynów płockich i sieciechowskich, bozogrobców miechowskich, cystersów łądeckich, klarysek krakowskich. Półtora miasta miały klaryski gnieźnieńskie. Benedyktyni mogileńscy i świętokrzyscy, cystersi z Bledzewa, Jędrzejowa, Koprzywnicy, Koronowa, Przemętu i Wągrowca,

kanonicy regularni z Mstowa, klaryski sądeckie, norbertanie hebdowscy oraz norbertanki buskie, plockie i strzelneńskie dysponowali jednym ośrodkiem miejskim. Części w dwóch miastach należały do kanoników regularnych z Czerwińska, bożogrobcy gnieźnieńscy zaś mieli połowę jurydyki Grzybowo¹⁵.

Trzeba jednak zauważyć, że większość miast klasztornych była niewielka. Chociaż kanonicy regularni z Trzemeszna posiadali cztery miasta, to tylko Trzemeszno było stosunkowo prężnym i silnym ośrodkiem. Pozostałe trzy to niewielkie miesciny. W rejestrach poborowych woj. kaliskiego z drugiej połowy XVI w. Gąsawa i Wylatowo nie płaciły nawet szosu. Miały też niski współczynnik innego kryterium, z którego można ostrożnie korzystać, starając się określić wielkość miast, mianowicie liczbę rzemieślników, od których zapłacono podatek. W Gąsawie oddawano należności od trzech do maksymalnie siedmiu rzemieślników, w Wylatowie najwięcej razy płacono od czterech rzemieślników, co stanowi w tym przypadku również maksymalną wartość¹⁶. Kazimierz (woj. łęczyckie) z kolei w rejestrze poborowym z 1576 r. wymieniony został wśród wsi¹⁷. Dla porównania w Trzemesznie rejestry notują pobór od 25 do 51 rzemieślników. Pozwala to sytuować Trzemeszno wśród największych miast kościelnych w woj. kaliskim¹⁸. Z trzech miast cystersów wąchockich Wierzbica i Waśniów w XVI w. były niewielkimi ośrodkami, nawet w porównaniu z Wąchockiem, najprężniejszym miastem tejże wspólnoty¹⁹.

Wydaje się, że częściej na silniejsze ośrodki miejskie wyrastały te, które były jedynymi miastami danego klasztoru (Mstów, Jędrzejów,

---

¹⁵ Zob. D. Karczewski, dz. cyt., *passim*. Literatura dotycząca uposażenia poszczególnych klasztorów i ich dziejów gospodarczych jest ogromna. Zazwyczaj jednak analizy kończą się na XV w. i rzadko kiedy badacze wchodzi w wiek XVI. Por. z historiografią zachodnioeuropejską: M. Derwich, *Klasztor a miasto w średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba podsumowania*, w: *Klasztor w mieście...*, s. 21–50, zwł. s. 36–38.

¹⁶ Wykorzystano dane dostępne w witrynie Atlasfontium.pl: *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI wieku*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski” 2, 2015.

¹⁷ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 2: *Wielkopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, 13), s. 54.

¹⁸ Uwzględniając największą liczbę rzemieślników, od których płacono podatek w drugiej połowie XVI w., Trzemeszno znajdowało się za Żninem (132 rzemieślników), Słupcą (128), Wągrowcem (125) i tuż za Mogilnem (55). O wykorzystaniu tego kryterium do określania znaczenia miast zob. artykuł M. Słonia w niniejszym tomie.

¹⁹ L. Stępkowski, *Z dziejów miast opactwa wąchockiego w XIII–XIX w. (do 1819 r.)*, w: *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku. Materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993, s. 28–31.

Koronowo czy wspomniane Mogilno), choć trudno upatrywać w tym ściślejszej reguły. Ważny był też czas lokowania osad: przeniesiony na prawo miejskie w XV w. Bledzew nie rozwinął się do ośrodka znacznych rozmiarów, jak wymienione wcześniej, a lokowane w XIII–XIV w. osady²⁰.

Do czterech kapituł katedralnych należało siedem miast i pół kolejnego: dwa całe i część kolejnego do kapituły krakowskiej, jedno całe i części w dwóch do kapituły gnieźnieńskiej, również dwa do kapituły poznańskiej i jedno do kapituły chełmińskiej²¹. Własnych miast nie miały kapituły katedralne z Włocławka i Płocka.

Z kolei własność trzech kapituł kolegiackich stanowiły dwa ośrodki i część kolejnego. W całości swoje miasta posiadały kolegiaty w Sandomierzu i Warszawie, pół Skarbimierza należało do miejscowego prepozyta. Jako wyjątek występuje pleban ze Skrzynna, należącego w części do cystersów z Sulejowa, a częściowo do wspomnianego duchownego²².

Na początku XVI w. sieć miejska w Koronie była już mocno rozbudowana. Nie oznacza to jednak, że na przestrzeni XVI stulecia nie podejmowano próby nowych lokacji²³. Najwięcej takich działań było przejawem inicjatywy szlacheckiej²⁴, jednak instytucje kościelne również nie pozostawały bierne na tym polu.

---

²⁰ K. Górka-Golaska, *Bledzew*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu...*, cz. 1, s. 57–58.

²¹ Jako ośrodki miejskie traktuję Jędrzejewo, zwane też Cierpięgami lub Jelenią Głową, oraz Grzybów (stanowiące własność dwóch gnieźnieńskich konwentów: bożogrobców i klarysek), w gruncie rzeczy stanowiące jurydykę w Gnieźnie, posiadające jednak w różnym stopniu wykształconą organizację władzy i funkcji miejskich; J. Topolski, *Gniezno miejscem wielkich jarmarków*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 260. Problem jurydyk gnieźnieńskich pozostaje nieprzebadany. Jako osobne jednostki osadnicze pojawiają się one również w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w.; np. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, t. 12, k. 645v; dział I, t. 13, k. 616. Wliczam tu też Skarbimierz, którego połowa należała do wikariuszy katedralnych z Krakowa.

²² W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku...*, s. 94 i przyp. 40.

²³ Według obliczeń Marii Boguckiej w XVI w. przyrost liczby osiedli na ziemiach Korony (bez Wołynia, Podola i Ukrainy, ale z Rusią Czerwoną, której nie uwzględniam w tekście) w stosunku do XV w. wynosił 25%; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 331. Andrzej Wyrobisz wskazał na podobny procent lokacji nowożytnych (XVI- i XVII-wiecznych) na terenach Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza – wynosił on ok. 25% ogólnej liczby miast pod koniec XVII w.; tenże, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, PH, t. 65, 1974, z. 1, s. 20–23.

²⁴ Zob. ustalenia: R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 90. Według obliczeń tego badacza lokacje szlacheckie stanowiły 78,4% wszystkich inicjatyw, przy 15,4-procentowym udziale króla i ledwie 6,2-procentowym Kościoła.

W XVI w. biskupi płoccy lokowali Brok, Wyszaków i Andrzejów (odpowiednio w latach: 1501, 1502 i 1534)²⁵, biskupi poznańscy – Stoczek (1546)²⁶, biskupi krakowscy – Daleszyce (1569/1570)²⁷. Na początku XVI w. ostatecznie doszło do lokacji Rzgowa przez krakowską kapitułę katedralną²⁸. Jedyłą udaną inicjatywą zakonną była lokacja Puchaczowa przez benedyktynów sieciechowskich w 1527 r.²⁹

Nie wszystkie jednak próby były udane. Nie doszło do przekształcenia w ośrodki miejskie wsi Chełmno nad Nerem³⁰ i Kozieniec³¹ w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego, Ciążenia biskupów poznańskich³², Babiec koło zamku Lipowiec biskupów krakowskich³³, Kochowa czerwińskich kanoników regularnych³⁴, wsi Błogie cystersów sulejowskich³⁵,

²⁵ W.H. Gawarecki, *Przywileje, nadania i swobody, przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, Warszawa 1828, s. 7–11, 48–51, 266–271; T. Krajewski, *Spoleczno-gospodarczy rozwój i upadek Broku w XVI–XVII wieku*, w: *Brok i Puszcza Biata. Przeszość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, Ciechanów 1989, s. 28–31; J. Szczepański, *Dzieje Wyszakowa i okolic*, Warszawa 1998, s. 21–35; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 335.

²⁶ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 148; W. Sobisiak, dz. cyt., s. 60; R. Szczygiel, dz. cyt., s. 47, 228. W rejestrach poborowych często było nazywane dalej Sebastianowem; *Polska XVI wieku...*, t. 5: *Mazowsze*, s. 248.

²⁷ R. Szczygiel, dz. cyt., s. 234; F. Kiryk, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, w: *Pamiętnik świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej. Praca zbiorowa*, Kielce 1991, s. 58–59.

²⁸ R. Szczygiel, dz. cyt., s. 40–41; M.D. Kowalski, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000, s. 57–58.

²⁹ MRPS, cz. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, t. 1: *Acta cancellariorum 1507–1548*, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1910, nr 5197; R. Szczygiel, dz. cyt., s. 254–255.

³⁰ P. Tafłowski, *Jan Łaski (1456–1531), kanclerz koronny i prymas Polski*, Warszawa 2007, s. 395; *Polska XVI wieku...*, t. 2: *Wielkopolska*, s. 51; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów...*, s. 82–86; R. Szczygiel, dz. cyt., s. 38–39, 214–215, który dodaje, że Chełmno było nazywane miastem już w czasie spisowania *Liber beneficiorum*. Badacz ten napisał, że lokacja Chełmna nie udała się z powodu bliskości Łodzi (tamże, s. 214). Informację tę należy oczywiście odnieść do analizowanego przez badacza przed Chełmem Brusa kapituły krakowskiego (zob. dalej).

³¹ R. Szczygiel, dz. cyt., s. 31–32, 209.

³² J. Nowacki, dz. cyt., s. 159; R. Szczygiel, dz. cyt., s. 35–36, 211, który zauważa, że w XVI w. Ciążen był zaliczany do miast w rejestrach poborowych.

³³ F. Kiryk, *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 374.

³⁴ Tamże; R. Szczygiel, dz. cyt., s. 238. Klasztor w Czerwińsku pozbył się w 1524 r. dóbr zorganizowanych koło Kochowa, sprzedając je staroście chełmskiemu Feliksowi Zielonce; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku...*, s. 96.

³⁵ R. Szczygiel, dz. cyt., s. 233.

Spotowa cystersów wąchockich³⁶, Długosiodła kapituły kolegiackiej w Pułtusku³⁷, Nakielnicy prepozyta kolegiaty w Łęczycy³⁸ oraz wsi Brus kapituły katedralnej z Krakowa³⁹.

Łącznie w XVI w. instytucje kościelne podjęły 17 inicjatyw lokacyjnych. Powodzeniem zakończyło się 7 z nich (41% prób), 10 zaś (59%) ostatecznie nie doszło do skutku.

Najwięcej działań podjęli biskupi. Byli oni inicjatorami 9 z 17 poczynań lokacyjnych (53%). Biskupi płoccy przedsięwzięli trzy inicjatywy, z których wszystkie doszły do skutku. Dwukrotnie próbowali zakładać miasto arcybiskupi gnieźnieńscy, biskupi krakowscy i poznańscy. Ordynariuszom z Poznania i Krakowa udało się założyć po jednym mieście, natomiast próby gnieźnieńskich hierarchów kończyły się niepowodzeniem. Spośród kapituł katedralnych działania lokacyjne podejmowała jedynie kapituła krakowska w swoich dobrach pabianickich, z których jedna się udała, a jedna nie. Działania kapituły stanowiły 12%. Cztery razy (23,5%) próbowano założyć miasto w dobrach należących do instytucji zakonnych. Tylko przekształcenie Puchaczowa doszło do skutku. Żadna z dwóch prób lokacyjnych podjętych przez podmioty związane z kolegiatami (kolegiaty w Pułtusku i prepozyta łęczyckiego) ostatecznie nie została zrealizowana (12% wszystkich wysiłków).

Za każdym razem wykorzystano lub chciano wykorzystać istniejące już struktury osadnicze do założenia nowego ośrodka miejskiego. Jednym z najsilniej urbanizowanych rejonów XVI-wiecznej Korony było woj. mazowieckie⁴⁰. W tym regionie doszło do powstania aż czterech nowych miast – wszystkich należących do biskupów (płockiego i poznańskiego).

³⁶ Tamże, s. 247.

³⁷ Tamże, s. 47, 222–223; H. Samsonowicz, *Długosiodło – kariera wsi mazowieckiej w średniowieczu*, „Rocznik Mazowiecki” 18, 2006, s. 40–41.

³⁸ R. Szczygieł, dz. cyt., s. 215.

³⁹ Tamże, s. 214. Przyczyną nieudanego przekształcenia Brusa w miasto było zagęszczenie sieci miejskiej w rejonie granicy łęczycko-sieradzkiej. Wydaje się, że ośrodek ten mocniej konkurował o swoją pozycję z Pabianicami i Rzgowem niż z Łodzią, jak uważał R. Szczygieł; zob. też J. Malinowska, *Studia osadnicze na obszarze powiatu brzezińskiego do połowy XVI wieku*, Toruń 2002, s. 21.

⁴⁰ Tereny województwa mazowieckiego były intensywnie urbanizowane w XV i XVI w.; S. Pazyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939, s. 77–78; M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 335–336. Nie traktuję jako nowej lokacji przywileju dla klasztornej części Czerwińska z 1582 r. Miasto funkcjonowało tam zapewne dużo wcześniej, choć rzeczywiście wzmianki o jego istnieniu pochodzą dopiero z XVI w.; zob. H. Wajs, *Źródła do dziejów średniowiecznego i wczesnonowożytnego Czerwińska w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, [red. E. Olbromski], Lublin 1997, s. 25–27.

Jak pokazuje jednak przypadek Długosiodła, nie zawsze podjęta na terenie woj. mazowieckiego lokacja dochodziła do skutku. Stosunkowo licznie reprezentowane są również małopolskie inicjatywy, większość z nich jednak nie została zrealizowana. Warto zauważyć, że wszystkie trzy nieudane próby związane z klasztorami miały miejsce na terenie woj. sandomierskiego. Niemniej jednak, w granicach tego samego województwa biskupom krakowskim udało się założyć nowe miasto. Trzecim regionem w XVI w., w którym instytucje kościelne intensywniej przejawiały dążenia do tworzenia nowych miast, było woj. łęczyckie i pogranicze łęczyckiego z sieradzkim, głównie w okolicach Łodzi.

Chociaż przyczyny nieudanych lokacji mogły zależeć od różnych czynników, to najczęstszym powodem niepowodzenia musiało być względne nasycenie sieci miejskiej, wyrażające się w zbyt małych odległościach między nowo zakładanymi a już istniejącymi miastami. Jednak i od tej reguły można znaleźć wyjątki. Stoczek biskupów poznańskich leżał w odległości 6 km od Seroczyna, tym niemniej udało mu się przetrwać jako miasto. Zazwyczaj jednak odległość taka okazywała się zbyt bliska. Dlatego zapewne nie udało się kapitule krakowskiej z lokacją Brusa czy arcybiskupowi gnieźnieńskiemu z Chełmnem, położonym zbyt blisko istniejących już miast, które mogły mieć jednak znaczenie tylko na lokalnym terenie.

Obraz zmian w XVI-wiecznej sieci miast kościelnych nie byłby pełny bez informacji dotyczących zamian własnościowych, jakie zaszły w tym stuleciu. Na początku wieku na terenie Korony dwa miasta – Kazimierz Biskupi (woj. kaliskie) i Opatów (woj. sandomierskie) – posiadali biskupi lubuscy. Oba zostały sprzedane szlachcie, Kazimierz Biskupi w 1504 r. Lubrańskim, Opatów zaś w 1518 r. Szydłowickim⁴¹. W 1512 r. biskup płocki Erazm Ciołek dokonał zamiany z królem Zygmuntem Starym. Za znajdujący się w woj. lubelskim klucz kocki wraz z miastem Kockiem otrzymał od króla miasto Raciąż, położone w woj. płockim⁴². W drugiej połowie XVI w. kapituła gnieźnieńska nabyła połowę Toporowa w ziemi wieluńskiej (lata 70. XVI w.), w 1591 r. zaś arcybiskup Stanisław Karnkowski przekazał jej Kwieciszewo⁴³.

⁴¹ K. Górską-Gołąska, *Kazimierz Biskupi w średniowieczu*, w: *Dzieje Kazimierza Biskupiego*, cz. 1: *Monografia*, red. Z. Chodyła, Kazimierz Biskupi–Konin 2001, s. 65–66; A. Weiss, *Biskupstwo lubuskie, Lubusz, lubuska ziemia*, w: *Kapituła kolegiacka w Opatowie w 800-lecie istnienia*, red. M. Spociński, Z. Pałubska, Opatów 2007, s. 47.

⁴² *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu...*, z. 3, s. 249; *Kocko-klucz*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3: *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 105.

⁴³ J. Topolski, *Rozwój latyfundium...*, s. 51, 104, 106.

Dodać należy, że znajdujące się pod Gnieznem Cierpiegi, stanowiące własność gnieźnieńskiej kapituły katedralnej, zostały w 1598 r. nadane przez Karnkowskiego seminarium duchownemu w Gnieźnie. Ponieważ jednak pierwsza fundacja seminarium nie doszła do skutku, dopiero w 1602 r., kolejnym aktem fundacyjnym, arcybiskup zatwierdził uposażenie tej instytucji. Dlatego Cierpiegi do 1600 r. wciąż stanowiły własność kapituły gnieźnieńskiej⁴⁴.

Po przefiltrowaniu danych z przedstawionej przez Henryka Samsonowicza klasyfikacji miast w Polsce około roku 1500⁴⁵, zaprezentowanych w tabeli 3, widać, że w przeważającej większości własność kościelną stanowiły miasta małe (III kategoria) lub bardzo małe (IV kategoria)⁴⁶. Według wyliczeń Marii Boguckiej pod koniec XVI stulecia kategorie III i IV stanowiły 88% miast w Koronie (wraz z Rusią Czerwoną i Warmią), gdzie klasyfikacji dokonano na podstawie szacunkowego ustalenia liczby mieszkańców. Miasta III kategorii (od 600 do 2000 mieszkańców) stanowiły 44,1% miejscowości, miasta kategorii IV zaś (mniej niż 600 mieszkańców) – 43,9%⁴⁷.

Do największych i najważniejszych miast kościelnych zaliczyć można te, które w 1520 r. zostały określone jako *civitates et oppida secundi ordinis*. Były to: Stary Sącz, Skarbimierz, Miechów, Iłża, Bodzentyn, Łowicz, Wolbórz, Uniejów, Żnin, Buk, Słupca, Piątek⁴⁸. Tych 12 miejscowości, należących do 7 podmiotów kościelnych, zostało wymienionych obok takich miast jak Sandomierz, Płock czy Kalisz, stanowiących ośrodki administracji państwowej na szczeblu wojewódzkim. Ponieważ wschodnia część Mazowsza (późniejsze woj. mazowieckie) została inkorporowana do Korony w 1526 r., można założyć, że do miasta tej kategorii włączony zostałby również Pułtusk biskupów płockich. Dałoby to łącznie 13 miast kościelnych w drugiej (z czterech) kategorii podatkowej. Zauważyć trzeba, że 9 z nich (75%) to miasta biskupie, które proces lokacji przechodziły w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszej połowy XIV stulecia.

⁴⁴ M. Aleksandrowicz, *Początkowe dzieje seminarium duchownego w Gnieźnie (1602–1718)*, „Nasza Przeszłość” 24, 1966, s. 169.

⁴⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 114–118.

⁴⁶ Zob. Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, CPH, t. 8, 1956, z. 3, s. 262–263; A. Wyrobisz, *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa 1976, s. 177–187; A.L. Jastrebeckaja, *Małe miasta. Specyfika średniowiecznej urbanizacji w Europie*, KHKM, t. 43, 1995, nr 1, s. 33–42; A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, z. 1, s. 122–136.

⁴⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 371.

⁴⁸ *Corpus iuris Polonici*, seria 1, t. 3, wyd. O. Balzer, Cracoviae 1906, s. 598.

Tabela 3. Podział miast kościelnych według kategorii podatkowych

Województwo	Kategorie podatkowe miast (początek XVI w.)				brak
	I	II	III	IV	
krakowskie	0	1	4	4	0
siewierskie	0	0	1	2	0
sandomierskie	0	2	12	7	4
lubelskie	0	0	0	0	2
łęczyckie	0	1	0	2	1
sieradzkie	0	2	3	2	1
rawskie	0	1	1	3	0
płockie	0	0	1	0	0
mazowieckie	0	1	2	6	2
poznańskie	0	1	6	6	0
kaliskie	0	2	2	9	2
inowrocławskie	0	0	2	0	0
brzeskie kujawskie	0	0	2	1	0
ziemia dobrzyńska	0	0	0	1	0
chełmińskie	0	0	3	1	0
pomorskie	0	0	0	0	0
malborskie	0	0	0	0	0
podlaskie	0	0	0	0	0
Razem	0	11	39	44	12

Źródło: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 114–118.

Miasta II kategorii stanowiły około 10% wszystkich miast kościelnych. Do wymienionych przez Samsonowicza 11 miast z tej grupy pod koniec XVI w. można by dodać szybko rozwijający się Brok⁴⁹, co daje łącznie 12 osad *secundi ordinis*, stanowiących łącznie 11% interesujących nas miast. Ośrodki III kategorii (39 wyszczególnionych przez badacza) stanowiły blisko 37%, te najmniejsze zaś (w liczbie 44) – 41%. Dwunastu miast, stanowiących 11% całości, historyk z różnych

⁴⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, dz. cyt., s. 371; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku...*, s. 83; T. Krajewski, dz. cyt., s. 29–40; B. Dymek, *Z historii Puszczy Białej i Broku*, „Rocznik Mazowiecki” 17, 2005, s. 108–109. Choć H. Samsonowicz, przedstawiając kategorie miast dla Mazowsza, Brok wraz z Andrzejowem i Wyszkwem zaliczył do miast IV, najniższej kategorii; tenże, *Gospodarka i społeczeństwo (XIII – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 393.

powodów nie uwzględnił. Wydaje się, że poza niewymienionym Miechowem (który w 1520 r. wliczony został do miast *secundi ordinis*) pozostałe miejscowości oscyływałyby gdzieś między III a IV kategorią.

Im większe i ważniejsze było miasto, tym więcej funkcji mogło pełnić. Najczęściej stanowiło stolicę archidiakonatu (Łowicz, Uniejów bądź Pszczew), ale czasem także główną siedzibę powiatu sądowego (Tarczyn czy Raciąż). Dodać do tego należy funkcje rezydencjonalne i reprezentacyjne⁵⁰. Niektóre z nich mogły odgrywać rolę kulturalną lub edukacyjną⁵¹.

Po przyjrzeniu się zamieszczonym mapom sieci miast kościelnych na tle struktury własności ziemskiej polskiego Kościoła widać, że przeważająca większość miast znajdowała się w rejonach, w których zlokalizowane były majątki poszczególnych instytucji. Także nowe próby lokacyjne podejmowano w obrębie istniejących już dóbr. Ich głównym celem było zwiększenie rentowności majątków⁵². Nowe lokacje powiązane były z dalszą akcją lokacyjną i karczunkową, najprawdopodobniej tylko w przypadku biskupów płockich na wschodnim Mazowszu w Puszczy Białej⁵³. Także działania kapituły krakowskiej, czyli ponowienie lokacji Rzgowa i nieudana próba założenia miasta w Brusie, miały związek z procesem intensywniejszej kolonizacji dóbr pabianickich, która nasiliła się dopiero pod koniec XV w. i trwała w następnym stuleciu⁵⁴.

---

⁵⁰ Aspekt ten podejmowany jest przede wszystkim przez badaczy zajmujących się wielką włością możnowładczą w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytną Polsce; zob.: J. Kurtyka, *Posiadłość, dziedziczność i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce XIV–XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 65, 1999, s. 187–191; J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań–Wrocław 2001, s. 17–25.

⁵¹ A. Wyrobisz, *Rola miast...*, s. 43–44. Warto zaznaczyć znaczenie szkół kolegiackich (Z. Skielczyński, *Życie umysłowe w dawnym Łowiczu*, „Roczniki Łowickie” 1, 2003, s. 11–13, 24–32) czy pierwsze w XVI w. inicjatywy wprowadzania jezuitów do miast. Jednym z pierwszych miast w Koronie, w którym powstało kolegium jezuickie, był Pułtusk biskupów płockich; J. Szczepański, *Kolegium jezuickie w Pułtusku 1566–1772*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusku*, red. D. Ciok, A. Kociszewski, J. Szczepański, Ciechanów–Pułtusk 1992, s. 32.

⁵² A. Wyrobisz, *Rola miast...*, s. 24.

⁵³ T. Krajewski, dz. cyt., s. 29–40; H. Samsonowicz, *Ośrodki gospodarcze w Puszczy Białej na początku XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 6, 1992, s. 46–48.

⁵⁴ Wynikało to zapewne z niepowodzenia, jakim była próba zamiany klucza pabianickiego na położony na terenie woj. sandomierskiego klucz piórkowski biskupa wrocławskiego; M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w sieradzkim i łączyckim*, Warszawa 1903, s. 36–38; M.D. Kowalski, dz. cyt., s. 55–59.

Niezależnie od wielkości miasta, każde z nich pełniło funkcje handlowo-gospodarcze, nawet jeśli przeważająca większość mieszkańców trudniła się rolnictwem⁵⁵. Miasto mogło obsługiwać jedynie najbliższe otoczenie (tak najczęściej było z ośrodkami małymi i bardzo małymi), ale też stanowić spore centrum wymiany towarowo-pieniężnej (cotygodniowe targi, jarmarki)⁵⁶.

Miasto stanowiło centrum gospodarcze klucza. Istniały przy nich duże skupiska urzędów gospodarczych, przede wszystkim młynów wodnych, ale też – w zależności od warunków środowiskowych – wiatraków⁵⁷, kuźnic⁵⁸ czy młynów kieratowych⁵⁹. Koło Wolborza pod koniec XVI w. funkcjonowało sześć młynów wodnych, w tym jeden zamkowy, podobnie wiele młynów wymienia inwentarz z 1598 r. koło Łodzi – było ich w tym okresie pięć⁶⁰.

Cechą wspólną dla większości miast, tak małych, jak i dużych, był fakt przebywania w nich osób odpowiedzialnych za administrowanie

⁵⁵ H. Samsonowicz, *Wiejskość osad miejskich w późnym średniowieczu*, w: *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, [red. C. Buško i in.], Wrocław–Praha 2002, s. 13–16.

⁵⁶ A. Wyrobisz, *Małe miasta...*, s. 183–184.

⁵⁷ W rejestrach poborowych woj. poznańskiego z drugiej połowy XVI w. w Krobi odnotowano opłaty od 3 do 11 wiatraków dorocznych i dziedzicznych. Z ośmiu poborów od wiatraków najczęściej – czterokrotnie – płacono od 10 wiatraków. Wykorzystano dane dostępne w witrynie Atlasfontium.pl: *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI wieku*, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski” 3, 2015.

⁵⁸ Liczne kuźnice występowały wokół miast znajdujących się w woj. sandomierskim, głównie w silnie wykorzystywanym w tym celu rejonie Gór Świętokrzyskich, np. w okolicach Bodzentyna, Łagowa i innych miejscowości; *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej” 10, 1916, s. 107–109; L. Stępkowski, *Bodzentyn nowożytny. Z dziejów miasta biskupiego w XVI–XVIII wieku*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII–XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 82–83; R. Kubicki, W. Saletra, *Hutnictwo i górnictwo w regionie świętokrzyskim – do Księstwa Warszawskiego*, „Studia i Materiały Wydziału Zarządzania i Administracji Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. Miscellanea Oeconomicae” 17, 2013, nr 2, s. 30–33.

⁵⁹ W wielkopolskich dobrach biskupów poznańskich młyny kieratowe w 1564 r. znajdowały się w Buku, Krobi, Dolsku i Słupcy; *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, wyd. E. Długopolski, „Archiwum Komisji Historycznej” 15, 1939, s. 294–300.

⁶⁰ *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta Anno 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Torunii 1950, s. 167; R. Rosin, *Wolbórz i jego okolice w XI–XVI w. Kasztelania – osadnictwo – miasto*, w: *400-lecie śmierci Andrzeja Frycza Modrzewskiego. 700-lecie nadania praw miejskich Wolborzowi. Materiały sesji popularnonaukowej z 24 IX 1972 r.*, red. R. Rosin, Łódź 1975, s. 52; S.M. Zajączkowski, *Uwagi nad dziejami dóbr łaznowskich i niesułkowskich biskupstwa włocławskiego do końca XVI wieku*, Łódź 2000, s. 92–97.

majątkiem. Zazwyczaj bowiem wokół miasta skupiony był klucz dóbr złożony z kilku do kilkunastu wsi⁶¹. Najczęściej też miasto lokowane w XVI w. stanowiło wcześniej centrum administracyjne klucza. To do niego poddani danej instytucji zwozili opłaty w pieniądzu bądź naturze, często również w znajdujących się w nich folwarkach czy dworach wypełniali różnego rodzaju posługi. Do tych centrów ściągano również świadczenia z racji dziesięciny. Można mniemać, że tak miało być w przypadku chociażby Kochowa, należącego do klasztoru z Czerwińska, który miał stanowić główne centrum oddalonego od siedziby klasztoru klucza. Miało to chyba jeszcze bardziej usprawnić zarząd najdalej na południe wysuniętej części uposażenia czerwińskich kanoników.

Kwestie administracyjne były zapewne główną przyczyną zakupienia przez kapitułę gnieźnieńską części miasteczka Toporów. Było ono położone w bezpośredniej bliskości klucza wieluńskiego, od 1555 r. stanowiącego własność kapituły gnieźnieńskiej⁶². Aby sprawnie zarządzać nabytkiem, potrzebne było centrum, w którym można było zarówno ulokować system administracji majątkiem, jak i stworzyć miejsce wymiany towarowo-pieniężnej.

Zdarzało się, że w największych skupiskach majątkowych powstawały kolejne miasta. Tak było np. w przypadku Daleszyc, położonych w kluczu kieleckim biskupstwa krakowskiego. Już w XVII w. wydzielony został osobny klucz z centrum w tym mieście⁶³. Co ciekawe, wspomniana arcybiskupia próba przekształcenia Chełmna nad Nerem w miasto korelowała z wyodrębnieniem się z części klucza uniejowskiego i grzegorzewskiego osobnego klucza chełmińskiego. Być może planowana lokacja Chełmna związana była zarówno z usprawnieniem zarządzania tym niewielkim kluczem, jak i potrzebą wzrostu możliwości upięiężnienia dochodów z okolicznych osad (być może nie tylko arcybiskupich). Taki sam zamysł stał zapewne za próbą lokacji miasta pod zamkiem biskupów krakowskich w Lipowcu, w połowie XVI w.

---

⁶¹ Zob. przykład cysterskiego Jędrzejowa, który stanowił centrum dla wsi tamtejszego opactwa cysterskiego. Wsie te znajdowały się w promieniu 10–15 km od Jędrzejowa; H. Gapski, *Cystersi jędrzejowscy w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek)*, w: *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990, s. 91. Na funkcję małych miast jako centrów kluczy majątkowych zwracał uwagę A. Wyrobisz; zob. tenże, *Rola miast...*, s. 27–28, na s. 26 przykładowe mapki dóbr możnowładczych.

⁶² J. Topolski, *Rozwój latyfundiów...*, s. 105.

⁶³ J. Muszyńska, *Biskupi krakowscy rządcami dóbr sandomierskich (od połowy XV do połowy XVII wieku)*, w: *Kościół krakowski w życiu państwa i narodu polskiego*, red. A. Pankowicz, Kraków 2002, s. 103.

Czasem jednak, kiedy wydzielano z obszernych kluczy majątkowych mniejsze jednostki zarządu gospodarczego, zwane podkluczami, ich centrami ustanawiano miejscowości, w których znajdował się folwark. Taki podział można zaobserwować w biskupich kompleksach dóbr łowickich czy woborskich⁶⁴. Na podstawie dostępnych wzmianek można stwierdzić, że podobnie zorganizowane były dobra klasztorne, zwłaszcza te ich skupiska, które pozostawały w znacznym oddaleniu od siedziby konwentu⁶⁵.

Nie każde miasto stanowiło centrum klucza, przynajmniej nominalnie. Wydaje się, że niekiedy centrum zarządu administracyjnego pozostawało we wsi, w której znajdował się folwark, dwór bądź siedziba klasztoru. Za przykład może posłużyć sytuacja w dobrach niesułkowskich biskupów włocławskich. We wsi Niesułków znajdował się dwór biskupi, a zarządcy dóbr nazywani byli najczęściej starostami bądź tenutariuszami niesułkowskimi. Wchodząca w skład tego klucza Łódź miała pełnić funkcje ośrodka handlowo-gospodarczego ze względu na korzystniejsze położenie niż Niesułków⁶⁶. Podobna sytuacja miała miejsce w dobrach biskupów poznańskich. Rezydencja poznańskich ordynariuszy znajdowała się w Ciężeniu, jednak to w Słupcy funkcjonowało miasto, jedno z najprężniejszych w całym woj. kaliskim⁶⁷. Trudno na tym etapie badań odpowiedzieć na pytanie, czy nazywanie dóbr i ich zarządców niesułkowskimi bądź ciężańskimi wynikało wyłącznie z siły tradycji, choć fakt ugruntowania pozycji Niesułkowa i Ciężenia jako miejsc rezydencjonalnych biskupów miał zapewne na to wpływ.

W dobrach kościelnych znaleźć można również klucze, w których w XVI w. miast nie było. Takie sytuacje nie zdarzały się często.

---

⁶⁴ *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 22–133; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953, s. 82–182; *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta Anno 1598...*, s. 92–155. Analogicznie w dobrach biskupów krakowskich zob. Z. Górczak, *Dobra stołowe biskupstwa krakowskiego za pontyfikatu Zbigniewa Oleśnickiego (1423–1455)*, w: *Zbigniew Oleśnicki, książę Kościoła i mąż stanu. Materiały z konferencji Sandomierz 20–21 maja 2005 roku*, red. F. Kiryk, Z. Noga, Kraków 2006, s. 245.

⁶⁵ M. Zdanek, *Dochodowość majątku klasztoru cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560–1566*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 258; por. z ogólniejszymi konstatacjami: K. Mikulski, J. Wroniszewski, *Folwark i zmiany koniunktury gospodarczej w Polsce XIV–XVII wieku*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 4, 2003, s. 29.

⁶⁶ S. Inglot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927, s. 10–11.

⁶⁷ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564...*, s. 294–300.

Inwentarz dóbr biskupstwa poznańskiego z 1564 r. nie wymienia żadnego miasta w kluczu soleckim⁶⁸. Być może wynikało to z rozproszenia osadniczego tego klucza oraz względnego zagęszczenia sieci miejskiej w rejonie granicy między powiatami pyzdrowskim a kościańskim. Miasta nie było też w kluczu lubotyńskim biskupów wrocławskich. Był to mały klucz, w inwentarzach z 1534 i 1582 r. wymieniono w nim 5–6 wsi, podzielony na dwie części, północną i południową, przedzielony osadnictwem innych kategorii własności⁶⁹. Można zatem przypuszczać, że powody braku lokacji miasta do końca XVI w. mogły być podobne jak w przypadku klucza soleckiego.

Liczebność osad w kluczu, w którym miało powstać lub powstawało miasto, była różna. Nie ma ściśle określonego modelu, w którym można by zaprezentować minimalną liczbę miejscowości potrzebną do założenia miasta. Koło Jezowa benedyktynów lubińskich funkcjonował klucz złożony z 4 wsi. W bezpośredniej bliskości cysterskiego Wągrowca, w promieniu 10 km od miasta, znajdowało się 21 osad należących do tamtejszego klasztoru. Wokół lokowanego w XVI w. Stoczka istniało już 12 miejscowości. Na pewno była to liczba wystarczająca do funkcjonowania miasta, nawet mimo niewielkiej odległości Stoczka od innych ośrodków miejskich.

Na ziemiach polskich można znaleźć kilka przypadków miast, które znajdowały się niekiedy w dość znacznej odległości od kluczy majątkowych i skupisk własnościowych. Zaliczyć do nich można Święciechowę benedyktynów lubińskich, Kostrzyn klarysek gnieźnieńskich, Ślesin biskupów poznańskich i Łęgonice arcybiskupów gnieźnieńskich. Znaczenie Ślesina dla biskupów poznańskich wiązało się przede wszystkim z istnieniem w tym mieście już od XIII w. komory celnej, funkcjonującej również w XVI w.⁷⁰ Tak samo lokację miasta w Święciechowie należałoby łączyć z posiadanymi tam przez benedyktynów z Lubinia dochodami z cła⁷¹. Podobnie w przypadku Łęgonic. Jednym z najważniejszych czynników istnienia tam miasta musiała być przeprawa

⁶⁸ Tamże, s. 290–294; W. Sobisiak, dz. cyt., s. 43–47.

⁶⁹ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z roku 1534...*, s. 20–23; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z roku 1582...*, s. 29–32.

⁷⁰ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564...*, s. 300; M. Brust, *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. 2, „Nasza Przeszłość” 101, 2004, s. 121–122. Dopiero w pierwszej połowie XVII w. ze wschodniej części klucza ciężńskiego wyodrębniono klucz młodojewski, w skład którego wchodził Ślesin; W. Sobisiak, dz. cyt., s. 41.

⁷¹ Z. Perzanowski, *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu*, Wrocław 1978, s. 99–100.

przez Pilicę, choć bliskość Nowego Miasta mogłaby sugerować pewne trudności w tym względzie⁷². Z Łęgonicami w inwentarzach dóbr wiązano grupę wsi arcybiskupich leżących na lewym brzegu Wisły w ziemi czerskiej, traktując je jako osobny klucz majątkowy. Odległość między nimi a Łęgonicami wynosiła około 115 km. Miasto stanowiło jednak centrum klucza dziesięcinnego, w skład którego wchodziło w 1511 r. blisko 200 osad⁷³.

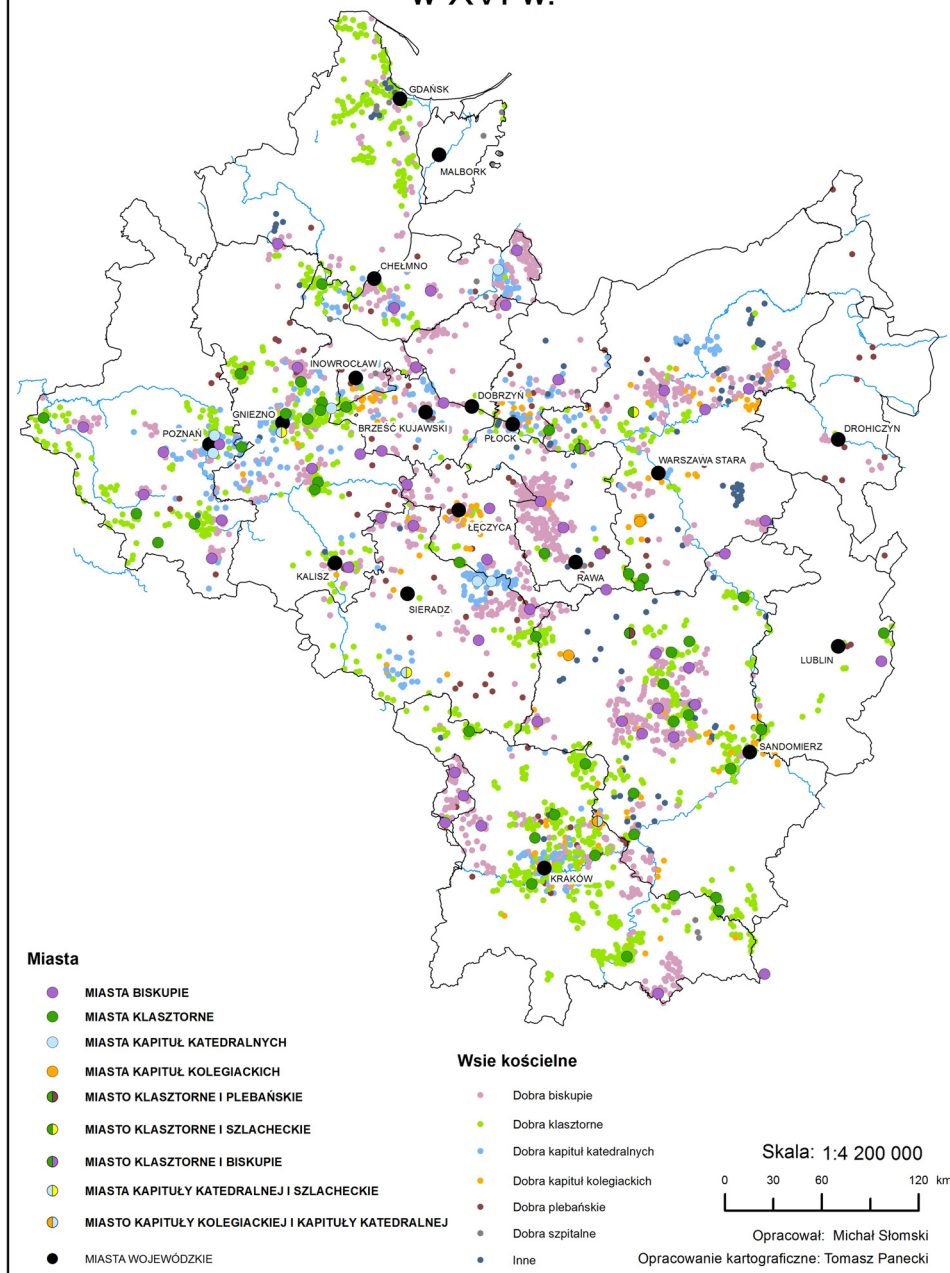
Tych kilka spostrzeżeń, dalekich od pełnego zanalizowania sieci miast należących do instytucji kościelnych w XVI w., wpisuje się w ogólny schemat rozwoju sieci miejskiej w czasach nowożytnych. Jeśli powstawały nowe miasta, to w większości były one ośrodkami małymi, celem ich lokacji była zaś przede wszystkim lepsza organizacja administracji dobrami stołowymi i majątkiem kościelnym oraz stworzenie miejsca zbytu dla produktów wytwarzanych we wsiach znajdujących się w okolicach nowego założenia miejskiego, głównie dla ludności zamieszkującej osady należące do uposażenia biskupa, klasztoru czy kapituł katedralnych i kolegiackich. Konieczne jest jednak o wiele dokładniejsze przyjrzenie się omawianym wyżej zagadnieniom, co wymaga bardziej szczegółowych badań.

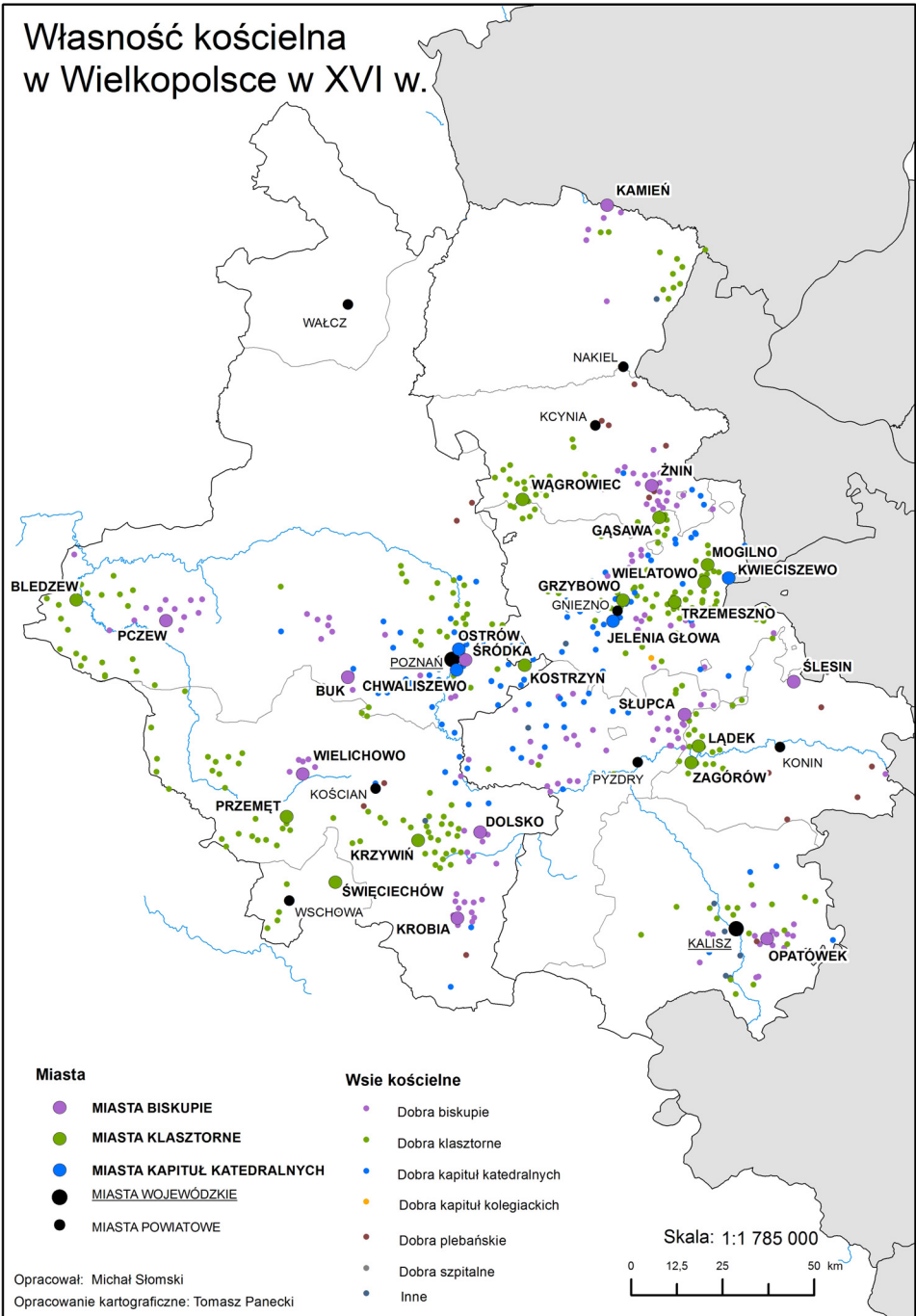
⁷² MRPS, cz. 4, t. 1, nr 1473, 5367; zob. też *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego...*, s. 339–341 (informacje o sporach mieszczan łęgonickich z właścicielami Nowego Miasta nad Pilicą o pobór mostowego).

⁷³ *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego...*, s. 336–348 (opis klucza łęgonickiego), 349–352 (rejestr dziesięcin klucza łęgonickiego); J. Topolski, *Rozwój latyfundium...*, s. 108–112. Analogiczne klucze dziesięcinnie funkcjonowały na terenie biskupstwa krakowskiego; zob. Z. Górczak, dz. cyt., s. 246.

Własność kościelna na ziemiach polskich Korony w XVI w.

Własność kościelna w Wielkopolsce w XVI w.

**Aneks: Miasta w posiadaniu instytucji kościelnych
około 1600 r. (+ zaznaczono miasta powstałe w XVI w.)**

Arcybiskup gnieźnieński: Grocholice, Grzegorzewo, Kamień, Kurzelów, Łęgonice, Łowicz, Opatówek, Piątek, Skierniewice, Sompolno, Turek, Uniejów, Żnin. **Biskup krakowski:** Biskupice, Bodzentyn, Czeladź, Daleszyce (+), Ilża, Jastrząb, Kielce, Koziągłowy, Kunów, Muszyna, Siewierz, Sławków. **Biskup poznański:** Buk, Dolsk, Krobia, Łaskarzew, Pszczew, Słupca, Stoczek (+), Ślesin, Śródka, Wielichowo. **Biskup płocki:** Andrzejów (+), Brok (+), część Czerwińska, Górzno, Pułtusk, Raciąż, Wyszaków (+). **Biskup wrocławski:** Łagów, Łódź, Raciążek, Wrocławek, Wolbórz. **Biskup chełmiński:** Chełmża, Lubawa, Wąbrzeźno. **Biskup chełmski:** Biała. **Biskup przemyski:** Jaśliska.

Benedyktyni lubińscy: Krzywiń, Święciechowa, Jeżów. **Benedyktyni mogileńscy:** Mogilno. **Benedyktyni płoccy:** Przybyszewo, Wyśmierzyce. **Benedyktyni sieciechowscy:** Puchaczów (+), Sieciechów. **Benedyktyni świętokrzyscy:** Słup Nowa. **Benedyktyni tynieccy:** Brzostek, Kołaczyce, Opatowiec, Skawina, Tuchów. **Bożogrobcy gnieźnieńscy:** część Grzybowa. **Bożogrobcy miechowscy:** Miechów, Skaryszew. **Cystersi bledzewscy:** Bledzew. **Cystersi jędrzejowscy:** Jędrzejów. **Cystersi koprzywniccy:** Koprzywnica. **Cystersi koronowscy:** Koronowo. **Cystersi lądccy:** Łądek, Zagórów. **Cystersi przemęccy:** Przemęt. **Cystersi sulejowscy:** Mogilnica, część Skrzynna, Sulejów. **Cystersi wąchoccy:** Waśniów, Wąchock, Wierzbica. **Cystersi wągrowieccy:** Wągrowiec. **Kanonicy regularni z Czerwińska:** część Nasielska, część Czerwińska. **Kanonicy regularni z Mstowa:** Mstów. **Kanonicy regularni z Trzemeszna:** Gaśawa, Kazimierz, Trzemeszno, Wylatowo. **Klaryski gnieźnieńskie:** część Grzybowa, Kostrzyn. **Klaryski krakowskie:** Skala, Zawichost. **Klaryski starosądeckie:** Stary Sącz. **Norbertanie hebdowscy:** Brzesko Nowe. **Norbertanki buskie:** Busko. **Norbertanki płockie:** Bodzanów. **Norbertanki strzelińskie:** Strzelno.

Kapituła katedralna w Chełmży: Kurzętnik. **Kapituła katedralna w Gnieźnie:** część Jędrzejewa, Kwieciszewo, część Toporowa. **Kapituła katedralna w Krakowie:** Pabianice, Rzgów (+), część Skarbimierza (kolegium wikariuszy). **Kapituła katedralna w Poznaniu:** Chwaliszewo, Ostrów.

Kolegiata sandomierska: Żarnów. **Kolegiata skarbmierska (prepozyt):** część Skarbimierza. **Kolegiata warszawska:** Tarczyn.

Pleban skrzynecki: część Skrzynna.

Bibliografia

Źródła archiwalne

AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, t. 12–13.

Źródła opublikowane

Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI wieku, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski” 2, 2015, Atlasfontium.pl.

Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI wieku, red. M. Słoń, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski” 3, 2015, Atlasfontium.pl.

Corpus iuris Polonici, seria 1, t. 3, wyd. O. Balzer, Cracoviae 1906.

Gawarecki W.H., *Przywileje, nadania i swobody, przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, Warszawa 1828.

Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564, wyd. E. Długopolski, „Archiwum Komisji Historycznej” 15, 1939, s. 267–348.

Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej” 10, 1916, s. 1–128.

Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z roku 1582, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953.

MRPS, cz. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548)*, t. 1: *Acta cancellariorum 1507–1548*, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1910.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 2: *Wielkopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, 13).

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 5: *Mazowsze*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1895 (Źródła Dziejowe, 16).

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 6, cz. 2: *Podlasie*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909 (Źródła Dziejowe, 17/2).

Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta Anno 1598, wyd. L. Żytkowicz, Torunii 1950.

Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Opracowania

Aleksandrowicz M., *Początkowe dzieje seminarium duchownego w Gnieźnie (1602–1718)*, „Nasza Przeszłość” 24, 1966, s. 167–185.

Bartoszewicz A., *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, z. 1, s. 122–136.

- Baruch M., *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w sieradzkim i łęczyckim*, Warszawa 1903.
- Biskup M., *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, Toruń 1957.
- Biskup M., *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 401–412.
- Biskup M., *Średniowieczna sieć klasztorów w państwie zakonu krzyżackiego*, „Zapiski Historyczne” 64, 1999, z. 1, s. 35–61.
- Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. I. Rozmieszczenie własności ziemskiej, II. Sieć parafialna*, Toruń 1955.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Brust M., *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. 2, „Nasza Przeszłość” 101, 2004, s. 79–147.
- Chłapowski K., *Przynależność własnościowa osiedli i Aneks II. Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI w.*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 1), s. 83–93, 100–106.
- Chłapowski K., Dunin-Wąsowiczowa A., *Przynależność własnościowa osiedli i Aneks II: Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych w końcu XVI wieku*, w: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. S. Trawkowski, cz. 2: *Komentarze. Indeksy*, Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 5), s. 58–64, 67–70.
- Derwich M., *Klasztor a miasto w średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba podsumowania*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 21–50.
- Dunin-Wąsowicz A., *Większe kompleksy dóbr w posiadaniu instytucji kościelnych w woj. sandomierskim w ostatniej ćwierci XVI w.*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 2), s. 112–113.
- Dymek B., *Z historii Puszczy Białej i Broku*, „Rocznik Mazowiecki” 17, 2005, s. 105–111.
- Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3: *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983.
- Gapski H., *Cystersi jędrzejowscy w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek)*, w: *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990, s. 80–96.

- Gieysztorowa I., *Charakter i wielkość osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 7), s. 77–87.
- Górczak Z., *Dobra stołowe biskupstwa krakowskiego za pontyfikatu Zbigniewa Oleśnickiego (1423–1455)*, w: *Zbigniew Oleśnicki, książe Kościoła i mąż stanu. Materiały z konferencji Sandomierz 20–21 maja 2005 roku*, red. F. Kiryk, Z. Noga, Kraków 2006, s. 241–270.
- Górska-Gołaska K., *Kazimierz Biskupi w średniowieczu*, w: *Dzieje Kazimierza Biskupiego*, cz. 1: *Monografia*, red. Z. Chodyła, Kazimierz Biskupi–Konin 2001, s. 11–72.
- Grzegorz M., *Lokacja miast na Pomorzu Gdańskim w latach 1309–1454 na tle działalności politycznej i gospodarczej oraz administracyjnej zakonu krzyżackiego*, w: *W kręgu stanowych i kulturowych przeobrażeń Europy Północnej w XIV–XVIII wieku*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1988, s. 39–55.
- Grzegorz M., *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309–1454*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Guldon Z., *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. I. Podziały administracyjne, II. Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1967.
- Guldon Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964.
- Inglot S., *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa wrocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927.
- Jastrebeckaja Ała J., *Małe miasta. Specyfika średniowiecznej urbanizacji w Europie*, KHKM, t. 43, 1995, nr 1, s. 33–42.
- Karczewski D., *Rozwój sieci miast klasztornych w Polsce do połowy XVI wieku*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6–8 V 1999 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 137–150.
- Kiryk F., *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, w: *Pamiętnik świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej. Praca zbiorowa*, Kielce 1991, s. 47–63.
- Kiryk F., *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 373–384.
- Kiryk F., *Skrzynno Opackie i Skrzynno Plebańskie – miasta bliźniacze i konkurencyjne (XIII–XVIII wiek)*, w: *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesno nowożytnych*, t. 1, red. W. Bukowski, T. Jurek, Kraków 2012, s. 595–627.
- Kowalski M.D., *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000.
- Krajewski T., *Społeczno-gospodarczy rozwój i upadek Broku w XVI–XVII wieku*, w: *Brok i Puszcza Biata. Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, Ciechanów 1989, s. 28–41.

- Kubicki R., Saletra W., *Hutnictwo i górnictwo w regionie świętokrzyskim – do Księstwa Warszawskiego*, „Studia i Materiały Wydziału Zarządzania i Administracji Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach. Miscellanea Oeconomicae” 17, 2013, nr 2, s. 29–40.
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964.
- Kulejewska-Topolska Z., *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, CPH, t. 8, 1956, z. 3, s. 253–268.
- Kurtyka J., *Posiadłość, dziedziczność i prestiż. Badania nad późnośrednio-wieczną i wczesno nowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce XIV–XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 65, 1999, s. 161–194.
- Lalik T., *Regale targowe ksiąząt wschodniopomorskich w XII–XIII w.*, PH, t. 56, 1965, s. 171–201.
- Laszuk A., *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.
- Malinowska J., *Studia osadnicze na obszarze powiatu brzezińskiego do połowy XVI wieku*, Toruń 2002.
- Mikulski K., Wroniszewski J., *Folwark i zmiany koniunktury gospodarczej w Polsce XIV–XVII wieku*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 4, 2003, s. 25–39.
- Muszyńska J., *Biskupi krakowscy rządcami dóbr sandomierskich (od połowy XV do połowy XVII wieku)*, w: *Kościół krakowski w życiu państwa i narodu polskiego*, red. A. Pankowicz, Kraków 2002, s. 95–112.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- Pałucki W., *Przynależność własnościowa osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 7), s. 88–102.
- Pałucki W., *Przynależność własnościowa osad*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 2), s. 87–98.
- Pazyra S., *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939.
- Perzanowski Z., *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu*, Wrocław 1978.
- Piotrkowska U., *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiatach poznańskim i waleckim w drugiej połowie XVI wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 17, 1989, z. 1, s. 5–112.
- Piotrkowska U., *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Leszczyński” 1, 1976, s. 207–320.
- Polaszewski L., *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976.

- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, współpr. L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Seria B: Mapy Przełądowe, 1).
- Rosin R., *Wolbórz i jego okolice w XI–XVI w. Kasztelania – osadnictwo – miasto*, w: *400-lecie śmierci Andrzeja Frycza Modrzewskiego. 700-lecie nadania praw miejskich Wolborzowi. Materiały sesji popularnonaukowej z 24 IX 1972 r.*, red. R. Rosin, Łódź 1975, s. 11–58.
- Samsonowicz H., *Długosiodło – kariera wsi mazowieckiej w średniowieczu*, „Rocznik Mazowiecki” 18, 2006, s. 32–46.
- Samsonowicz H., *Gospodarka i społeczeństwo (XIII – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 339–394.
- Samsonowicz H., *Ośrodki gospodarcze w Puszczy Białej na początku XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 6, 1992, s. 46–48.
- Samsonowicz H., *Wiejskość osad miejskich w późnym średniowieczu*, w: *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, [red. C. Buško i in.], Wrocław–Praha 2002, s. 13–16.
- Skiełczyński Z., *Życie umysłowe w dawnym Łowiczu*, „Roczniki Łowickie” 1, 2003, s. 11–40.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, z. 1–2, Wrocław 1980–1981, z. 3–4, Warszawa 1998–2000.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1, oprac. S. Chmielewski, K. Górską-Gołaska, J. Luciński, Wrocław 1982–1987.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, współpr. M. Grzegorz, red. M. Biskup, Wrocław 1971.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, do druku przyg. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971.
- Sobisiak W., *Rozwój latyfundiów biskupstwa poznańskiego w XVI do XVIII wieku*, Poznań 1960.
- Stępkowski L., *Bodzentyn nowożytny. Z dziejów miasta biskupiego w XVI–XVIII wieku*, w: *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII–XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 81–101.
- Stępkowski L., *Z dziejów miast opactwa wąchockiego w XIII – XIX w. (do 1819 r.)*, w: *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku. Materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993, s. 23–36.
- Swieżawski A., *Biała Rawska w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki” 14 (17), 1970, s. 373–382.
- Szczepański J., *Kolegium jezuickie w Pułtusku 1566–1772*, w: *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusku*, red. D. Ciok, A. Kociszewski, J. Szczepański, Ciechanów–Pułtusk 1992, s. 18–54.

- Szczepański J., *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998.
- Szczygieł R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szorc A., *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.
- Tafiłowski P., *Jan Łaski (1456–1531), kanclerz koronny i prymas Polski*, Warszawa 2007.
- Topolski J., *Gniezno miejscem wielkich jarmarków*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 260–324.
- Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.
- Wajs H., *Źródła do dziejów średniowiecznego i wczesnonowożytnego Czerwińska w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, [red. E. Olbromski], Lublin 1997, s. 25–29.
- Weiss A., *Biskupstwo lubuskie, Lubusz, lubuska ziemia*, w: *Kapituła kolegiacka w Opatowie w 800-lecie istnienia*, red. M. Spociński, Z. Pałubska, Opatów 2007, s. 45–59.
- Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI wieku, 3).
- Wroniszewski J., *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań–Wrocław 2001.
- Wyrobisz A., *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976, s. 177–187.
- Wyrobisz A., *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, PH, t. 65, 1974, z. 1, s. 19–46.
- Zajączkowski S.M., *Uwagi nad dziejami dóbr łaznowskich i niesułkowskich biskupstwa wrocławskiego do końca XVI wieku*, Łódź 2000.
- Zdanek M., *Dochodowość majątku klasztoru cystersów w Mogile w połowie XVI w. na podstawie inwentarza dóbr z lat 1560–1566*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013, s. 257–273.

Michał Słomski

Network of ecclesiastical towns in the Polish Crown in the 16th century.

Introductory analysis of the issue

(Summary)

The paper focuses on the network of towns belonging to ecclesiastical institutions: bishops, monasteries, cathedral and collegiate chapters, and parish priests, located in the territory of the Polish Crown in the 16th century. Most of these towns belonged to bishoprics and monasteries, much less to cathedral and collegiate chapters. Occasionally, parish priests owned a part of the

town they resided in. Most ecclesiastical towns were located in Sandomierskie Voivodeship (25). No church-owned urban centres could be found in the following provinces: Pomorskie, Malborskie, Podlaskie. Ecclesiastical towns were usually middle- and small-sized, which falls in line with the general trend in the size of towns in the 16th-century Polish-Lithuanian Commonwealth. Over the course of the period, seven new towns were founded: five in bishop-owned estates, one in an estate owned by a monastery and one in the property of a cathedral chapter. At the same time, there were 10 failed foundation initiatives, unsuccessful for various reasons.

The second part of the paper consists in a short description of conditions of settlement foundation. It can be observed that these were connected with the coexistence of church-owned land property. Towns were usually surrounded by at least several villages belonging to the same owner, even though there were also cases of urban centres being located far away from other settlements. The town was usually the economic and administrative centre of the property key.

All the issues touched upon in the paper should be more thoroughly analysed.

Two maps are annexed to the paper – one presents ecclesiastical property in the entire territory of the Polish Crown at the end of the 16th century, while the other – ecclesiastical property in Greater Poland in the same period.

Michał Słomski – absolwent Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, uczestnik studium doktoranckiego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, asystent w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN. Zainteresowania badawcze: historia Kościoła w Polsce XIV–XVI w., historia gospodarcza XIV–XVI w., dyplomatyka, edytorstwo źródeł, dzieje Łowicza w XIII–XVIII w. E-mail: slomski.m@wp.pl.